

Бабич О. І.*
науковий співробітник,
Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник,
Київ, Україна. historian_oleksandr@ukr.net

ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК КАСІЯНІВСЬКОЇ 2-ОЇ РЕДАКЦІЇ 1462 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КНИЖКОВОЇ СПРАВИ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ МОНАСТІРІ

Анотація. Проаналізовано Печерський патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. як джерело з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі на початку 60-х рр. XI ст. — в першій третині XIII ст. Ця редакція Патерика була створена в стінах Києво-Печерського монастиря 1462 року уставщиком печерським Касіаном. Печерський патерик — збірка оповідей про початок Києво-Печерського монастиря та його перших насельників і висвітлює монастирську історію XI-XIII століть. Він був створений у Києво-Печерському монастирі в першій третині XIII ст. В статті висвітлено історичні умови зародження та розвитку в Києво-Печерському монастирі книжкової справи, встановлено, що рукописні книги почали виготовляти в монастирі в 1062-1066 роках у келії ігумена Феодосія Печерського. Досліджуються витoki книгозбирання (бібліотечної справи) та місце знаходження монастирської бібліотеки після зведення та освячення Успенського собору на території Верхньої лаври. Розглянуто місце книги в повсякденному житті монастирської общини та використання ченцями власних келійних книжкових зібрань у їх власному житті.

Ключові слова: Києво-Печерський монастир, Печерський патерик, Касіянівська 2-а редакція, рукописна книга, скрипторій, книгописання, книгозбирання, монастирська книгозбірня, храмова книгозбірня, келійна книгозбірня, чернець, печера, келія, храм.

Аннотация. Проанализирован Печерский патерик Касиановской второй редакции 1462 как источник по истории книжного дела в Киево-Печерском монастыре в начале 60-х гг. XI в. — в первой трети XIII в. Эта редакция Патерика была создана в стенах Киево-Печерского монастыря 1462 уставщиком печерским Касианом. Печерский патерик — сборник рассказов о начале Киево-Печерского монастыря и его первых насельниках и освещает монастырскую историю XI-XIII веков. Он был создан в Киево-Печерском монастыре в первой трети XIII в. В статье освещены исторические условия зарождения и развития в Киево-Печерском монастыре книжного дела, установлено, что рукописные книги начали изготовлять в монастыре в 1062-1066 годах в келии игумена Феодосия Печерского. Исследуются истоки книго-собирания (библиотечного дела) и место нахождения монастырской библиотеки после возведения и освящения Успенского собора на территории Верхней лавры. Рассмотрены место книги в повседневной жизни монастырской общины и использования монахами собственных келейных книжных собраний в их собственной жизни.

Ключевые слова: Киево-Печерский монастырь, Печерский патерик, Касьяновская 2-я редакция, рукописная книга, скрипторий, книгописание, книгособирание, монастырская библиотека, храмовая библиотека, келейная библиотека, монах, пещера, келья, храм.

* Babych O. I., Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. historian_oleksandr@ukr.net

PECHERSK PATERICON OF KASIAN SECOND EDITION OF THE YEAR 1462 AS A SOURCE ON HISTORY OF BOOK MAKING IN KIEV-PECHERSK MONASTERY

Abstract. It is given the analysis of the Pechersk Patericon (Kasian second edition of the year 1462) as a source on history of book making in Kyiv-Pechersk Monastery in the early 60's of the XI century — the first third of the XIII century). This edition of the Patericon was created within the walls of Kyiv-Pechersk monastery in 1462 by the priest Kasiian. The Pechersk Patericon — is a collection of stories about the beginning of Kyiv-Pechersk monastery, its first inhabitants, and uncovers the history of the monastery of the XI-XIII centuries. It was created in Kyiv-Pechersk Monastery in the first third of the thirteenth century. It is described in the article the historical conditions of origin and development of book making in Kyiv-Pechersk Monastery, proved that manufacturing of handwritten books was started in the monastery in 1062-1066 years in the cell of Abbot Theodosius Pecherskyi. The sources of the book gathering (library science) and the location of the monastic library after the construction and consecration of Uspenskyi Cathedral at the territory of Upper Lavra are explored. There is under discussion the significance of books in everyday life of the monastic community, and using by the monks their own book-collections in their own life.

Key words: Kyiv-Pechersk Monastery, Pechersk Patericon, The second edition of Kasiian, handwritten book, scriptorium, book writing, book collecting, bookstorage of the Monastery, bookstorage of the Church, bookstorage of the Cell, monk, gave, cell, temple.

Постановка проблеми. Києво-Печерський монастир, початок котрому поклав Антоній Печерський в першій чверті XI ст., вже з перших десятиліть свого існування перетворився на один із культурно-просвітніх центрів Київської Русі [1, с. 98], зокрема книжкової справи. В добу ігуменства Феодосія Печерського (1059/60-1074 рр.) тут розпочинається виготовлення рукописних книг [2; 3; 4; 5]. В його стінах у тиші чернечих келій наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XI ст. започатковується киево-печерське літописання, котре тривало впродовж наступних століть. Наприкінці XI ст. у Києво-Печерському монастирі вже існувала величезна книгозбірня (бібліотека) [6, с. 38]. Впродовж XI — XIII ст. постриженці монастиря створили величезну кількість літературних творів як у його стінах, так і далеко від нього, де вони були намісниками монастирів і посідали єпископські кафедри.

Традиції книжкової справи, започатковані в Києво-Печерському монастирі в перші десятиліття функціонування, були продовжені та розвинуті його постриженцями й в наступні епохи.

Сьогодні, коли в Києво-Печерській лаврі, починаючи з 1988 р. діє чоловічий православний монастир, нинішнє покоління ченців відроджує книжкову справу. В цьому й полягає актуальність даного дослідження.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Обрана автором тема дослідження не знайшла свого належного відображення в історіографії, хоча Печерському патерику присвячена велика кількість наукових праць, поміж котрих особливо необхідно виділити праці М. Вікторової [7] та Д. Абрамовича [8].

Щодо книжкової справи в Києво-Печерському монастирі, зокрема виготовлення рукописних книг, книгозбирання та місця книги в житті його постриженців, у своїх працях дотично торкаються Б. Сапунов [9, с. 121, 166-167], К. Абрамов [9, с. 18, 20], М. Тимошик [10, с. 74-75], Д. Степовик [11, с. 59, 83], ігумена Серафима [12, с. 108].

В останнє десятиліття зріс інтерес до історії Києво-Печерського монастиря XI-XIII століть і, зокрема, його книжкової справи, що знайшло відображення в низці статей автора цього дослідження [2; 3; 4; 13; 14; 15; 16].

Проте Печерський патерик як джерело з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі вказаної доби так і залишився поза увагою дослідників.

Виходячи з теми даного дослідження, його джерельну основу склав Печерський патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 р., а саме її список 1553–1554 рр., котрий зберігався в бібліотеці Києво-Печерської лаври під №157. Цей список був опрацьований відомим дослідником і великим знавцем Печерського патерика професором Д. І. Абрамовичем і виданий 1931 р. [17].

Печерський патерик — збірка оповідей про початок Києво-Печерського монастиря та його перших насельників і висвітлює монастирську історію XI–XIII століть. Він був створений у Києво-Печерському монастирі в першій третині XIII ст. [18, с. 25].

Основу Печерського патерика складають розповіді ченця Полікарпа, написані між 1223–1233 рр., а також послання Володимирського єпископа Симона (1214–1226 рр.) до Полікарпа. Складовою частиною Печерського патерика є послання Полікарпа до печерського архімандрита Акіндіна (1203–1232 рр.) з оповідями про 13-ть отців печерських, написане 1231 р. [18, с. 25]. До Печерського патерика ввійшли також твори Нестора Літописця [18, с. 25]. Не пізніше початку XV невід’ємною складовою Печерського патерика стає Житіє Феодосія Печерського [17, с. XII].

Об’єктом дослідження є Печерський патерик, зокрема список, виконаний в Києво-Печерській лаврі впродовж 1553–1554 рр. з Касіянівської 2-ої редакції 1462 р.; предметом — свідчення в його текстах, які стосуються книжкової справи в Києво-Печерському монастирі початку 60-х рр. XI — першої третини XIII ст.

Хронологічні межі роботи переважно обмежені початком 60-х рр. XI ст. — першою третьиною XIII ст., що співпадає з до монгольською добою в історії Києво-Печерського монастиря. Нижній хронологічний рубіж визначається 1062 р., котрого ченці завершили зведення над «старою» печерою першого дерев’яного монастиря й переселилися з печер до нього [18, с. 10]. Верхній хронологічний рубіж припадає на першу третину XIII ст., коли в стінах Києво-Печерського монастиря був створений Печерський патерик [18, с. 25], якому присвячено дане дослідження.

З метою поглибленого висвітлення книжкової справи в Києво-Печерському монастирі на основі текстів Печерського патерика Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. в окремих випадках допускається зниження нижнього хронологічного рубежу до 50-х рр. XI ст.

Мета дослідження — аналіз текстів Печерського патерика Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. як джерела з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі на початку 60-х рр. XI ст. — першої третини XIII ст., завдання — відтворити розвиток книжкової справи в Києво-Печерському монастирі впродовж вказаного періоду виключно на основі вказаної редакції Печерського патерика.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в історіографії зроблено спробу розглянути Печерський патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. як джерело з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі впродовж 1062 р. — першої третини XIII ст.

Основні результати дослідження. Для розвитку в Києво-Печерському монастирі книжкової справи впродовж початку 60-х рр. XI ст. — першої третини XIII ст. склалася низка історичних умов, котрі, на думку автора, були тісним чином пов’язані між собою. На декілька з них вказують тексти Печерського патерика, покладені в основу даного дослідження.

Перша з них — це зосередження в печері навколо Антонія Печерського ченців з високим рівнем освіти. Перш за все це ченці Іларіон і Феодосій Печерський. Саме вони й започаткували в Києво-Печерському монастирі виготовлення рукописних книг, про що мова буде йти нижче.

Ще однією історичною умовою, котра вплинула на розвиток книжкової справи в Києво-Печерському монастирі, стало запровадження в ньому Статуту (Кодексу) упорядкованих правил життя ченців у кіновіяльних монастирях Феодосієм Печерським після переселення ченців з печер до щойно збудованого на поверхні землі дерев'яного монастиря 1062 р. [17, с. 38-39]. Згідно текстів Печерського патерика, ігумен Феодосій отримав із Греції два списки статуту Студійського монастиря [17, с. 19-20, 39]. На їх основі, творчо доопрацювавши і пристосовавши до місцевих умов, ігумен і уклав Статут, котрий запровадив у Києво-Печерському монастирі. Приписами Статуту передбачалось виготовлення в монастирі рукописних книг. На це вказує привілейоване становище в монастирі каліграфів, котрі навіть звільнялися від відвідування низки церковних богослужінь для того, щоб більше часу могли відводити для писання книг. Статут передбачав також наявність в монастирі монастирської книгозбірні (бібліотеки), книжковими фондами котрої повинні були користуватися насельники монастиря. Вони також зобов'язувалися займатися читанням книг, у своїх келіях, отримуваних у ченця-книгозберігача (бібліотекаря) у вільні дні від виконання монастирського послуху (робіт) [19, с. 676].

Отже, Печерський патерик вказує на історичні умови, котрі вплинули на започаткування та розвиток у Києво-Печерському монастирі книжкової справи впродовж початку 60-х рр. XI ст. — першої третини XIII ст.

Свідчення, котрі ми знаходимо на сторінках Печерського патерика, дають нам можливість з'ясувати час започаткування виготовлення в Києво-Печерському монастирі рукописних книг, встановити родоначальників цієї справи, і описати первинний скрипторій у монастирі.

З Печерського патерика ми знаємо, що ченці переселилися з печер до щойно збудованого на поверхні землі монастиря 1062 р. У тому ж таки Патерику знаходимо оповідь про ченця Іларіона, котрий займався книгописанням у келії ігумена Феодосія, який допомагав йому в цій справі [17, с. 49].

Чернець Іларіон — це чи не найзагадковіша й таємнича постать ранньої історії Києво-Печерського монастиря. У XIX с. ігумен Модест — автор Сказань про преподобних отців Дальніх печер вважає, що мощі Іларіона Схимника, котрі нетлінно спочивають в Дальніх печерах Києво-Печерської Лаври, це мощі першого Київського митрополита руського походження Іларіона 1051–1053 рр. Він після усунення з митрополичої кафедри прийняв схиму в печері Антонія і, ніби то, саме він був згаданий у Житті Феодосія Печерського як книгописець [20, с. 7].

На початку XX ст. молодий російський дослідник М. Д. Присьолков зробив припущення, що митрополит Іларіон після усунення з митрополичої кафедри прийшов до печери Антонія й прийняв схиму під ім'ям Никон [21, с. 188-201]. Дискусія з цього приводу не вщухає й у наш час [22, с. 27-40].

Автор схиляється до думки ігумена Модеста. Відомо, що чернець Іларіон помер 1066 р. [23, с. 66]. Таким чином, початок виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі автор даного дослідження відносить до періоду між 1062–1066 рр.

Первинний скрипторій у Києво-Печерському монастирі був влаштований в келії ігумена Феодосія. З Печерського Патерика дізнаємось, що в ті часи келіями ченців були окремі дерев'яні будиночки, розкидані по всій території монастиря. Келія ігумена складалася з декількох приміщень (кімнат), що видно з його тексту Патерика. В одній з них чернець Іларіон і займався писанням книг [3, с. 10-11]. Свідчення Печерського патерика вказують на ту обставину, що процес організації виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі вже з самого початку набув артільної чи цехової організації з чітко визначеним розподілом праці. Так, чернець Іларіон займався написанням тексту, а ігумен Феодосій Печерський прямили нитки для зшивання листів у зошити чи перепльоту книг [17, с. 49]. Писання тексту та виготовлення ниток супроводжувалося, як і всі монастирські роботи, співом Псалтиря [17, с. 49].

Таким чином, виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі було розпочате між 1062-1066 рр. у первинному скрипторії — келії ігумена Феодосія Печерського, котрий разом з ченцем Іларіоном стали першими творцями рукописних книг у монастирі. Цей процес з самого початку набув артільної організації з розподілом праці.

Другою складовою книжкової справи в Києво-Печерському монастирі було книгозбирання та бібліотечна справа.

Автор дослідження вважає, що книгозбирання в Києво-Печерському монастирі було започатковане власними келійними книгозбірнями ченців і сягає печерного періоду монастирської історії, коли тільки проходило збирання першого чернечого братства до влаштування першого печерного монастиря (нині Дальні чи Феодосієві печери. — О. Б.). Очевидно, що книги принесли з собою перші поселенці печер — Антоній, Никон Великий, Феодосій Печерський, Іларіон та інші.

Свідчення про власні келійні книгозбірні зберіг Печерський патерик. На його сторінках знаходимо свідчення про ченців, які мали у своїй власності книги. Так, чернець Григорій, який жив у монастирі в XI ст., зібрав у своїй келії чимале книжкове зібрання, крім якого не мав у власності нічого [17, с. 134]. Частину книг з якоїсь причини він зберігав у льоху [17, с. 139]. Свого часу частину книг він продав і роздав гроші убогим [17, с. 138].

Печерський патерик доніс до нас ім'я ще одного ченця, котрий мав у своїй власності книжкове зібрання. Це князь-чернець Микола Святоша, який проживав у монастирі в XII ст. Очевидно, що після постригу в чернецтво 17 лютого 1106 р. він переніс до монастиря в свою келію велике книжкове зібрання. Автор вважає, що після смерті Миколи Святоші, коли воно поповнило фонди однієї з загальномонастирських книгозбірень-бібліотек, зберігалося окремим фондом. На це вказує те, що в першій третині XIII ст. на нього звернув увагу у своїх писаннях постриженник Києво-Печерського монастиря єпископ Володимирський Симон [17, с. 114].

На нашу думку, ще в печерний період монастирської історії беруть свій початок храмові книгозбірні літургійного призначення та монастирські книгозбірні (бібліотеки). На відміну від першого типу книгозбірень про другі ми знаходимо деякі скупі свідчення в Печерському патерику. З його сторінок дізнаємось, що після зведення та освячення 14 серпня 1089 р. Успенського собору — першої кам'яної споруди в Києво-Печерському монастирі на територію

сучасної Верхньої Лаври, до було перенесено й монастир [23, с. 14]. Автор вважає, що нова монастирська книгозбірня (бібліотека) була розміщена на його хорах (другому ярусі) собору. На це вказує розповідь Симона про книги, що зберігалися на хорах Успенського собору, котрі колись належали грецьким майстрам-іконописцям [17, с. 11], які впродовж 1082-1089 рр. прикрашали фресками та мозаїкою стіни Успенського собору, а після закінчення робіт постриглися в чернецтво в Києво-Печерському монастирі й закінчили в ньому свій земний шлях [17, с. 11].

Фонди власних келійних книгозбірень ченців, храмових книгозбірень літургійного призначення та загально монастирських книгозбірень (бібліотек) поповнювалися у різні способи, проте в Печерському патерику збереглися вказівки лише два із них. Перший — виготовлення рукописних книг у стінах Києво-Печерського монастиря власними силами, наприклад, в келії ігумена Феодосія Печерського, про що мова вже йшла вище. Другий — отримання книг ченцями й монастирем у подарунок чи пожертву від жертводавців з різних соціальних верств давньоруського суспільства. На це вказує патерикова оповідь про київського боярина Климента, котрий подарував ігумену Феодосію, а, фактично, монастирю Євангеліє [17, с. 54].

Отже, книгозбирання в Києво-Печерському монастирі бере свій початок з печерного періоду монастирської історії. Печерський Патерик дає можливість дослідити келійні книгозбірні ченців і монастирські книгозбірні (бібліотеки).

Важливе значення відігравали книги в повсякденному житті та діяльності постриженців Києво-Печерського монастиря.

Книга супроводжувала ченців Києво-Печерського монастиря впродовж усього їхнього життя від постригу в чернецтво до смерті та після неї. Зокрема, в патериковій оповіді про Пимена Многоболящого, котрий жив у монастирі на початку XII ст., розповідається про його чудесний постриг янголами [17, с. 179-184]. В цій оповіді згадуються книги з чином постригу в чернецтво та його невід'ємний атрибут — Євангеліє [17, с. 181].

Книга супроводжувала ченців і після смерті й поховання. Їхні імена вписувалося до монастирського поменника (синодика). На це вказує свідчення Печерського Патерика про вписання імені Феодосія Печерського до синодика [17, с. 82].

Важливе місце займала книга в церковних богослужінні, зокрема проповіді. Ще Феодосій Печерський в добу свого ігуменства (1059/1060-1074 рр.) надавав церковній проповіді надзвичайно важливого значення й сам їх виголошував [17, с. 45]. При цьому він доручав ієрею Никону Великому та Стефану Уставщику, щоб вони читали щось із книг на наставлення братії [17, с. 45]. Тому ж таки Никону Великому ігумен Феодосій доручав і виголошувати церковну проповідь, коли з якихось причин залишав монастир [17, с. 45].

З Печерського Патерика дізнаємось, що Києво-Печерські ченці поєднували келійне молитовне правило з читанням книг. Так, згаданий вище Григорій Чудотворець поєднував келійну молитву з читанням книг [17, с. 134]. Теж саме він робив у льоху [17, с. 136].

Ще один Києво-Печерський чернець Даміан Цілитель, який жив у монастирі в останній третині XI ст., за свідченнями проживаючих з ним в одній келії, молився та читав книги і вдень, і вночі [17, с. 51].

Необхідно вказати на ту обставину, що під час роботи над текстами Печерського Патерика автором було з'ясовано те, що в переважній більшості ченців «настільними» книгами для повсякденного читання в келії були книги Старого та Нового Завітів, Псалтир. На це побічно вказують чудові знання їх текстів ченцями [17, с. 37, 126].

Постійне читання ченцями Псалтиря також призводило до заучування його на пам'ять. Це засвідчує оповідь про Феодосія Печерського, що він після возведення в сан пресвітерства, живучи в печері, вдаючись до чернечих подвигів умертвіння плоті, коли займався якимось рукоділлям, співав Псалтир [17, с. 37].

На сторінках Печерського Патерика зустрічаємо ще одного ревного шанувальника Псалтиря Спиридона Проскурника, котрий жив у монастирі за ігуменства Пимена (1131-1141 рр.) [17, с. 171]. Прийшовши до Києво-Печерського монастиря з якогось села, він, не вміючи читати та писати, лише в монастирі почав навчатися [17, с. 171]. Несучи послух на проскурні, за свідченням Печерського Патерика, він вивчив на пам'ять увесь Псалтир, котрий прочитував щодня [17, с. 171]. Тому автор вважає, що Спиридон Проскурник вчився читати саме по Псалтирю.

Свідчення з Печерського Патерика вказують на те, що Псалтир займав провідне місце серед книг в житті ченців, які обирали печерне затвірництво як шлях до духовного вдосконалення та спасіння. Затвірники ставилися досить ретельно до щоденного причитування всього Псалтиря. Показовою у цьому контексті є постать Софронія Затвірника, який жив у Києво-Печерському монастирі в XIII ст. [23, с. 67]. Зачинившись в затворі, він щоденно прочитував увесь Псалтир [19, с. 17].

Книги, створені в стінах Києво-Печерського монастиря одними поколіннями його постриженців, відігравали важливе значення при написанні історичних творів наступними поколіннями киево-печерських постриженців. Наприклад, постриженник Києво-Печерського монастиря Симон, будучи єпископом Володимирським впродовж 1214-1226 рр., у своїх посланнях до ченця Полікарпа декілька разів посилається на агіографічні твори, написані саме в Києво-Печерському монастиреві понад 100 років до нього — житіє Антонія Печерського, житіє Феодосія Печерського та «Отечник» [17, с. 86, 88, 101].

Висновки. Книга відігравала в житті та діяльності постриженців Києво-Печерського монастиря надзвичайно важливе значення. Будучи невід'ємним його атрибутом, вона супроводжувала ченця впродовж всього його життя в монастирі. Важливе значення книга відігравала й в житті та діяльності його постриженців, котрі посідали єпископські кафедри далеко від нього.

Зрозуміло, що дана тема потребує подальшого дослідження. Проте розглянутий автором матеріал дає можливість вказати на те, що Печерський Патерик Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. є досить важливим і, практично, єдиним джерелом з історії книжкової справи в Києво-Печерському монастирі на початку 60-х рр. XI ст. — в першій третині XIII ст.

Свідчення, що збереглися в Печерському патерику, котрі стосуються тематики даного дослідження, дали можливість поглибити знання з історії Києво-Печерського монастиря XI–XIII ст., зокрема книжкової справи. За допомогою цих свідчень автору даного дослідження вдалося з'ясувати час початку виготовлення в Києво-Печерському монастирі рукописних книг і встановити первин-

ний скрипторій; патерикові свідчення дали можливість поглибити знання з бібліотечної справи в монастирі та висвітлити значення книги в житті та діяльності постриженців Києво-Печерського монастиря.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висоцький О. Київська писемна школа Х–ХІІ ст.: (До історії української писемності) / О. Висоцький. — Львів, Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 1998. — 247 с.
2. Бабич О. Початки книжкової справи у Києво-Печерському монастирі / О. Бабич // Редактор і видавець: наук.-практ. зб. — 2007. — Число 1. — С. 25-30.
3. Бабич О. Діяльність Феодосія Печерського в контексті започаткування книготворення в Києво-Печерському монастирі / О. Бабич // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. — Серія: Українознавство. — 2009. — Вип. 13. — С. 8-12.
4. Бабич О. І. Чернець Іларіон у початковій історії книгописання в Києво-Печерському монастирі / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2011. — Том 45 (жовтень-грудень). — С. 39-43.
5. Бабич О. І. Осередки рукописного книготворення в Києво-Печерському монастирі домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2011. — Том 43 (квітень-червень). — С. 24-30.
6. Боровський Я. Книгозбирання Печерського монастиря / Я. Є. Боровський // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. праць. — 2002. — Вип. 7. — С. 38-40.
7. Викторова М. Составители Киево-Печерского патерика и его позднейшая судьба / М. Викторова. — Воронеж: Тип. Гольдштейна, 1871. — 39 с.
8. Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике, как историко-литературном памятнике / Д. И. Абрамович. — СПб.: Отд-ние рус. яз. и словесности имп. Акад. наук, 1902. — 213 с.
9. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР / К. И. Абрамов. — М.: Книга, 1980. — 352 с.
10. Тимошик М. Історія видавничої справи / М. Тимошик. — К.: Культура і наука. — 2003. — 496 с.
11. Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври / Д. В. Степовик. — К.: Видавничий відділ Української Православної церкви Київського патріархату. — 2001. — 558 с.
12. Серафима, игуменія. История Киево-Печерской лавры. Книга I (XI-первая половина XIII в.). Историко-богословское исследование / Серафима, игуменія. — Київ.: Мистецтво. — 2001. — 432 с.
13. Бабич О. І. Бібліотеки Києво-Печерського монастиря домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2010. — Том 39 (квітень-червень). — С. 106–113.
14. Бабич О. І. Книга в житті та діяльності постриженців Києво-Печерського монастиря домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2011. — Том 42 (січень-березень). — С. 33-37.
15. Бабич О. І. Періодизація розвитку книжкової справи в Києво-Печерському монастирі впродовж домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2011. — Том 44 (липень-вересень). — С. 39-43.

16. Бабич О. І. Розвиток книжкової справи Києво-Печерського монастиря в до монгольську добу / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. — 2007. — Том 27 (квітень- червень). — С. 28-30.
17. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки) / Д. І. Абрамович. — Київ.: ВУАН, 1931. — 280 с.
18. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А. Д. Гришин, П. В. Голобуцкий, Е. П. Кабанец [и. др.]. — К.: Радянська Україна, 1992. — 287 с.
19. Запись устава Студийского монастыря, сделанная в самом монастыре // Голубинский Е. История русской церкви. — Т. 1. Период первый. Киевский или домонгольский, 2-я часть. — М.: тип. Лисснера и Романа. — 1881. — 792 с.
20. Модест, игумен. Краткие сказания о жизни и подвигах святых отцов Дальних пещер / Модест, игумен. — К.: В тип. И. А. Давиденко. — 1862. — 80 с.
21. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. / М. Д. Приселков. — СПб.: тип. Стасюлевича, 1913. — 430 с.
22. Кабанець Є. П. Іларіон-Никон Великий, повернення до однієї старої гіпотези / Є. П. Кабанець // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури: зб. наук. праць. — 2001. — Вип. 3. — С. 28-40.
23. Дива печер лаврських / відпов. ред. В. М. Колпакова : упорядник І. В. Жиленко [Редколегія : Кабанець Є. П., Колпакова В. М., Жиленко І. В.]. — К.: Видавничий дім КМ «Академія». — 1997. — 160 с.

REFERENCES

1. Vysotskyi, O. (1998). *Kyiv writing school of the X-XII centuries .: (To the history of Ukrainian written language)*. Lviv-Kyiv- New York: M. P. Kots (in Ukr.).
2. Babich, O. (2007). Beginning of book making in Kyiv-Pechersk Monastery. *Redaktor i vydavets (Editor and Publisher)*, 1, 25-30 (in Ukr.).
3. Babich, O. (2009). Activity of Theodosius Pecherskyi in the context of initiation of book making in Kyiv-Pechersk Monastery. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv)*, 13, 8-12 (in Ukr.).
4. Babich, O. (2011). Monk Ilarion under initial history of book writing in Kyiv-Pechersk Monastery. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 45, 39-43 (in Ukr.).
5. Babich, O. (2011). Cells of handwriting book making in Kyiv-Pechersk Monastery of pre-Mongol era. . *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 43, 24-30 (in Ukr.).
6. Borovskiy, J. (2002). Book gathering of Pechersk Monastery. *Lavra Almanakh: Kyevo-Pecherska Lavra v konteksti Ukrainskoi istorii ta kultury (Lavra Almanac: Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture)* 7, 38-40 (in Ukr.).
7. Viktorova, M. (1871). *Authors of Kyiv-Pechersk patericon and its more late fate*. Voronezh: Publishing house of Holdshtein (in Rus.).
8. Abramovich, D. I. (1902). *Research about Kyiv-Pechersk patericon as historical and literary monuments*. St-Petersburg: Department of Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences (in Rus.).

9. Abramov, K. I. (1980). *The history of library science in the USSR*. Moscow: Kniga (in Rus.).
10. Tymoshyk, M. (2003). *The History of Publishing business*. Kyiv: Culture and Science (in Ukr.).
11. Stepovyk, D. V. (2001). *The History of Kyiv-Pechersk Lavra*. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchy (in Ukr.).
12. Seraphim, Abbess. (2001). *The history of Kiev-Pechersk Lavra. Book I (XI — the first half of the XIII c.). Historical and theological study*. Kyiv: Mystetstvo (in Rus.).
13. Babich, O. (2010). Libraries of Kyiv-Pechersk Monastery of the pre-Mongol era. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 39, 106-113 (in Ukr.).
14. Babich, O. (2011). Book in the life and activity of the admitters to monastic vows of Kyiv-Pechersk Monastery of the pre-Mongol era. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 42, 33-37 (in Ukr.).
15. Babich, O. (2011). The periodization of development of book making in Kyiv-Pechersk monastery during the pre-Mongol era. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 44, 39-43 (in Ukr.).
16. Babich, O. (2007). Development of book making of Kyiv-Pechersk monastery in the pre-Mongol era. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific notes of the Institute of Journalism)*, 27, 28-30 (in Ukr.).
17. Abramovych, D. I. (Ed.). (1931). *Kyiv-Pechersk patericon (Introduction. Text. Notes)*. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Sciences (in Ukr.).
18. Grishin, A. D., Golobutskii, P. V., & Kabanets, E. P. & others. (1992). *Essays on the History of Kiev-Pechersk Lavra and reserve*. Kiev: Radianska Ukraina (in Rus.).
19. Record of the statute of Studion monastery made in this monastery. (1881). In E. Golubynskii (Ed.), *The History of Russian church* (Volume 1. First Period. Kiev or pre-Mongol, 2nd part). Moscow: Publishing house of Lissner and Roman (in Rus.).
20. Modest, Abbess. (1862). *Brief Legends of the life and deeds of holy fathers of the Long Caves*. Kyiv: Publishing house of I. A. Davydenko (in Rus.).
21. Priselkov, M. D. (1913). *Essays on the Church-political history of Kiev Rus of the X-XII centuries*. St. Petersburg: Publishing house of Stasiulevich (in Rus.).
22. Kabanets, E. P. (2001). Ilarion-Nikon the Great, return to an old hypothesis. *Lavra Almanakh: Kyevo-Pecherska Lavra v konteksti Ukrainskoi istorii ta kultury (Lavra Almanac: Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture)* 3, 28-40 (in Ukr.).
23. Kolpakova, V. M. (Ed.). (1997). *Miracles of the caves of Lavra*. Kyiv: Publishing house KM «Academy» (in Ukr.).